

UOT-101.1:316

Məhsəti Cəfərova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının müəllimi

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı

mehseti.ceferova@inbox.ru

ELİTAR VƏ KÜTLƏVİ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Müxtəlif tarixi dövrlərdə yaradılan və qorunan, nəsillərdən nəsillərə ötürülən ayrı-ayrı mədəniyyətlərin bəşər mədəniyyətinə mərhələli şəkildə çevrilməsi təbii prosesdir. Bu proses xalqlar arasında məqsədli olaraq süni şəkildə yaradılmış ziddiyyətlərə baxmayaraq müntəzəm şəkildə davam etməkdədir. Beləliklə, mədəniyyət mənsub olduğu xalqın özünəməxsus maddi və mənəvi abidələrini, zənginliklərini müvafiq zaman, məkan çərçivəsində əks etdirməklə varislik və müasirlik kontekstində daim əbədiləşir.

Məqsəd – tədqiqat işinin məqsədi elitar və kütləvi mədəniyyətlərin inkişaf mərhələlərini araşdırmaq, ümumiləşdirmələr aparmaq və nəticələr əldə etmək.

Metodologiya – elitar və kütləvi mədəniyyətlərin inkişaf mərhələlərinin elmi nəzəri əsaslarının araşdırılması, tətbiqi formaları, yolları və vasitələrinin tədqiq edilməsi.

Tədqiqatın nəticələri – ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi dövrlərə aid elitar mədəniyyətinin kütləvi mədəniyyətə çevrilməsi mərhələlərinin müxtəlif mənbələrdən istifadə yolu ilə ilk dəfə tədqiqi aparılmış, problemin elmi-mənəvi və təcürbi əsasları ardıcılıqla təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *elitar mədəniyyət, kütləvi mədəniyyət, yaradıcı insan, fəlsəfə, kulturologiya, sosiologiya, milli xarakter*

Giriş

Mədəniyyət mənsub olduğu xalqın özünəməxsus maddi-mənəvi abidəsi, varlığı olaraq müvafiq zaman və məkan çərçivəsində öz mədəni irsini varislik və müasirlik kontekstində daim əbədiləşdirir, sonrakı tarixi mərhələlərdə daha da zənginləşdirir. Tarix boyu bu proseslərin mərkəzində duran insan cəmiyyətin mədəni fəaliyyətini getdikcə artırır. Beləliklə, ayrı-ayrı milli mədəniyyətlərin inkişafının mənbəyində bəşər mədəniyyəti daha da zənginləşir. Lakin milli mədəniyyətlər məkanda baş verən dəyişikliklərlə üzləşdiklərindən bəzən ziddiyətli xarakter alaraq tənəzzülə düşər olsalar da, öz maddi və mənəvi mədəni dəyərlərini itirmir.

Mədəniyyətlərin yaranması və inkişafı dərkətmə səviyyəsinə, zehni fəallığa, müxtəlif tarixi dövrdə baş verən hadisələrə münasibətə, dəyər vermə keyfiyyətinə, təfəkkür qabiliyyətinə görə seçilən insanlarla bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Xalqlar məhz belə insanların intellektinə uyğun olaraq onların mədəni qabiliyyət və yaradıcılıqlarına görə mədəni sahədə istiqamətlənmişlər. Xalqlarda ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə elitar qüvvələr təşəkkül tapmış və bu da elitar mədəniyyətin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Zaman keçdikcə elitar mədəniyyət vasitəsilə kütləvi mədəniyyətin təşəkkülü baş vermiş, inkişaf mərhələlərində olmuşdur. Beləliklə, müxtəlif zaman və məkanlarda baş verən sosial hadisələrdən, fəaliyyətin məqsədindən, təşkili xüsusiyyətlərindən asılı olmaqla, bəşər mədəniyyətinin inkişafı həm sürətli, həm də məqsədmüvafiq xarakter almışdır. Bütün bu proseslərdə ictimai mühitin dərkətmə səviyyəsində irəliləyişlər baş vermiş, nəticədə fəaliyyətin müxtəlif sahələrində baş

verən yeniliklərin ümumi qanunauyğunluqlarının qavranılması özünü göstərmişdir. İnsanların zaman-zaman əldə etdikləri milli maddi və mənəvi mədəni dəyərlər kütləviləşərək, ümum-bəşəri dəyərlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bütün bu proseslərin mənbəyində mədəniyyətdə fərqlənmə ideyalarının təşəkkülü elitə qüvvənin cəmiyyətin inkişafındakı əhəmiyyəti ilə bağlı təlim və nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təlim və nəzəriyyələr mühüm əhəmiyyətə malik elitə və kütləvi mədəniyyətlərin bir-biri ilə əlaqəsi, qarşılıqlı təsirini, mədəni inkişafın sürətli xarakter almasını, inkişafa, tərəqqiyə xidmət edən ideyaların tətbiqini, yayılmasını təmin etmişdir.

Elitə və kütləvi mədəniyyətlərlə bağlı ümumi nəzəri baxışlar. Fəlsəfədə, kulturologiyada, sosiologiyada mədəniyyətlə, xüsusən də elitə və kütləvi mədəniyyətlərlə bağlı ümumi nəzəri məsələlər alim-tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən mövzu ilə bağlı bu günədək işıq üzü görmüş araşdırmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Birinci qrupa “mədəniyyət” anlayışı ilə bağlı araşdırmaları aid etmək olar. Son dövrlərdə hətta humanitar ruhlu mədəniyyət növünün yaradılmasının vacibliyi, bu səbəbdən də müxtəlif xalqların bəşər mədəniyyətində fərqlənmələri, xalqların bir-birlərinin mədəniyyətlərini öyrənmələri məqsədilə münasib qarşılıqlı əlaqələr yaratmaları və bu prosesdən maksimum səmərəli istifadə etmələri, ayrı-ayrı xalqların əmin-amanlıq və sülh şəraitində yaşamalarında bəşər mədəniyyətinin gücündən istifadə etmək imkanlarına aid araşdırmalar aparılmışdır. Xüsusilə də bu baxımdan Qərbi Avropada, ABŞ-da, Rusiyada, Türkiyədə və o cümlədən ölkəmizdə O.Şpengler, L.Buyeva, E.Qellner, P.Sorokin, N.Andreyeva, S.Anisimov, A.Kravçenko, A.Koqan, D.Markoviç, E.Baller, A.Qolovistikova, M.Çeşkov, J.Donalley, P.Qureviç, İ.Ladişkin, S.Odayev, V.Muçnik, İ.Vasilenko, S.Abdullayeva, Ə.Tağiyev, H.İmanov, İ.Hüseynov, N.Abbasov, E.Əlibəyli, Q.Əliyev, A.Əsədov və başqa alim-tədqiqatçıların araşdırmalarını qeyd etmək olar.

Alimlərin ikinci qrupu mədəni inkişafda şəxsiyyətin rolu, intellektual resurslar və milli mədəniyyətlərin yaranması və xüsusiyyətlərinin tarixi, iqtisadi baxımdan müqayisəli təhlili ilə əlaqədar tədqiqatlar aparılmışdır. Belə tədqiqatçı alimlərdən Q.Klifford, P.Natari, V.Rudnev, L.Samovar, İ.Kon, B.Aksyunov, B.Anderson, A.Arnoldov, J.Piaje, E.Solokov, T.Qruşevitskaya, Z.Freyd, M.Koqan, A.Uledov, o cümlədən, Azərbaycan alimlərindən İ.Məmmədov, P.Rzaquluyev, Y.Qarayev, Ə.Əliyev, X.Dadaşov, F.Məmmədov, M.Manafova, S.Məmmədova, Z.Məmmədov, İ.Öməröglü, M.Təkləli, Ə.Bayramov, M.Əfəndiyev, S.Xəlilov, N.Hüseynova, V.Gərayzadə, S.Əliyeva və başqalarını göstərmək olar. Bu alim tədqiqatçılar araşdırmalarında milli və bəşər mədəniyyətlərinin inkişafı, milli ideologiyalar və psixologiyaların qarşılıqlı əlaqəliliyi, mədəniyyətlərin tərəqqisi, tənəzzülə uğrama səbəbləri, ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafında, adət-ənənələrin əlaqəli xarakter almalarında ən müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müsbət təsiri istiqamətlərinin tədqiqi, digər sosial-fəlsəfi, mədəni əlaqələrin məsələlərinin araşdırılması diqqət mərkəzində olmuşdur.

Son onilliklərdə mədəniyyətin təşəkkülü, inkişaf istiqamətləri, gələcək perspektivlərini əks etdirən müxtəlif məzmununda araşdırmalar olsa da, elitə və kütləvi mədəniyyətlərlə bağlı yeni araşdırmalara ehtiyac vardır. Çünki, hazırki şəraitdə mədəniyyətlərin inteqrasiyası sürətli xarakter almaqdadır, ona görə də onların dərinlən öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Nəticədə milli mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunu qorumaq, zənginliyini bəyan etmək ön plana çıxır ki, bu da ümumilikdə bəşər mədəniyyətinin qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün çox vacib amildir.

Orta əsrlərdə Qərbdə dini idealist fikirlərdə mədəniyyətdə də ilahi iradə mühüm sayılırdı. Qərbdə sosial bərabərsizliyin mühüm səbəbi ilahi iradə ilə əlaqələndirilirdi. Məsələn, Avrelius Avqustinə görə iradə əqləndirici və insanı passiv əql yox, aktiv iradə tənzimləyir. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Tanrının köməyi olmadan insanın dünyanı dərk etməsi mümkün

deyil, Tanrı tərəfindən yaradılan bərabərsizlik ierarxiyaya bənzəyir, ictimai həyatın dəyişməz prinsipi kimi Tanrı tərəfindən yaradılıb və sonra gələn üzvün əvvəlkinə tabe olması zəruridir. Şərqdə isə orta əsrlərdə yazılmış sosial bərabərsizliyi ifadə edən əsərlərdə elm və mədəniyyətə aid zəngin ideyalı fikirlər irəli sürülmüşdür. Alman tarixçisi S.Rufendorfa görə mədəniyyət özündə insanı xüsusilə ictimai təsisatları, paltarları, dili, elmi, əxlaqı ehtiva edir (1, s. 14).

Mədəniyyət anlayışı ilə bağlı baxışlardan biri də yunanca “kult” və latınca “ur” şəkilçisinin birləşməsindən yaranan “kultur” sözünün Şumerlərin Ur şəhərinə sityiş etmələri ilə bağlı olmasıdır (9, s. 46). E.Taylorun, F.Bousun, Rut Benedoktun, A.Kreberin və A.Rediklif-Branunun, A.Kazonun, A.Kraytın, R.Firtin və M.Fortesin mədəniyyətlə əlaqədar sanballı tədqiqatları mövcuddur.

Orta əsrlərdə Azərbaycan filosofları da daxil olmaqla müsəlman Şərfinin nümayəndələri – Əbu Nəsr əl-Fərabî, Əbu Əli İbn Sina. Əbu Həfs Sührəvərdi, Əbülhəsən Bəhmənyar, Şihabəddin Sührəvərdi, Siracəddin Urməvi, Eynəlxüzzat Miyanəçi, Nəsirəddin Tusi, İbn Həldun, İbn Rüşd və başqaları sosial mühitdə baş verən hadisələrin fəvqündə duran dəyərli elmi ideyalar ilə fəlsəfi fikrimizə zənginlik gətirmişlər (8, s. 32). Əl-Fərabî özünün “Mərhəmətli şəhər sakinlərinin görüşləri haqqında” əsərində ədaləti vacib əmil hesab etmiş, hökmdar üçün ədaləti əsas əlamət saymışdır (8, s. 32). İbn Sina da hökmdarların daim özlərini təkmilləşdirmələrini, ədəb sahibi kimi nüfuz qazanmalarını lazım bilmişlər (12, s. 107).

Bəhmənyarın fikrincə insan həyatı boyunca kamilləşir, fərddən şəxsiyyətə qədər yüksəlir (11, s. 105). N.Tusi özünün “Əxlaqı-Nasiri” əsərində ən şərəfli vasitə olan namuslu əmək və sənəti vacib sayır, “qızıl orta” prinsipini əsas götürür. Qəzalı fəaliyyətləri əxlaqla əlaqələndirmişdir. İbn Həldun isə cəmiyyəti təhlil edərkən insanlararası münasibətlərdə sosial bərabərliyi vacib əmil hesab etmişdir (13, s. 77).

Beləliklə, orta əsrlər Şərq fəlsəfi fikrindən məlum olmuşdur ki, cəmiyyətin inkişafına səbəb insanın yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Bu keyfiyyətlər sırasında kamilləşmək, məhəbbət, ədalət, mənəvi yüksəliş və sair olsa da, bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni elitarlıqdan kütləvilikə qədər yol keçən mədəniyyət amili yaratmışdır. Mədəniyyət isə öz mənşəyini məhz qədim sivilizasiyalardan götürmüşdür. İngilis alimi E.Taylor sivilizasiya ilə mədəniyyəti eyniləşdirir, hətta mədəniyyətin daha geniş mənə kəsb etdiyini bildirmişdir (2, s. 158).

Sivilizasiya və mədəniyyət. Alimlərin fikrincə sivilizasiya iki mənada – tarixi dövr və coğrafi məkanla əlaqələndirilmə kimi qəbul edilir (3, s. 29). Sivilizasiya anlayışı XVIII əsrdən alim-tədqiqatçılar Türqo, Miralo və Ferqyuson tərəfindən elmi ədəbiyyatda işlənməyə başlamışdır. L.Fevr qeyd edir ki, sivilizasiya anlayışı ilk dəfə Holbax tərəfindən işlədilmişdir. Digər mənbələrdə isə bu anlayışın 1766-cı ildə Jan Jak Russo tərəfindən də işlədildiyi qeyd edilir (15, s. 241).

“Sivilizasiya” anlayışı latınca “sivilis” sözündən götürülmüşdür ki, dövlət mülki mənalarında işlənməmişdir. Getdikcə, mənaca genişləndirilmiş, hətta “sivilizasiyalı” dedikdə özünü tərbiyəli, nəzakətli, müəyyən bilgilərə malik olan şəxs kimi qəbul edilmişdir (15, s. 241).

Hazırda sivilizasiya Şərq, Qərb, Şimal, Cənub, Asiya, Afrika, Avropa, Latın Amerikasını və digər xalqların mədəniyyətlərini əlaqəli formada dərinlən qorumağa imkan yaradır. Beləliklə, sivilizasiya keçmiş dövr, indiki zaman və gələcək arasında əlaqələr yaradır ki, bütün bu proseslərdə müxtəlif xalqların mədəniyyətlərin, eləcə də elitar və kütləvi mədəniyyətlərin “ötürücüsü” kimi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, sivilizasiyalaşmanın inkişafını artırması kütlələrin mədəni fəaliyyətinin gücündən, bu da öz növbəsində elitanın hərtərəfli formalaşması ilə ölçülmüşdür. Yəni sivilizasiyanın gücü və gələcək perspektivi elitanın inkişaf sürəti ilə düz mütənəsiblik təşkil edir. Elitar mədəniyyət bütün dövrlərdə hərəkətverici güc olmuş və bu gün də kiberehtanın müasir kütləvi mədəniyyətdəki gücünün durmadan inkişafında mühüm rola

malikdir. Hazırki texnogen inkişaf daha güclü, hətta müasir tələbləri qabaqlayan kibereitanın tələqisini tələb edir.

Sivilizasiya ilə əlaqədar bir sıra alim-tədqiqatçıların araşdırmaları maraq doğurur. Belə ki, sivilizasiya anlayışının ilk dəfə işlədilməsi ilə bağlı fransız alimi L.Fevrin iddiası, P.Sorokinə görə lokal sivilizasiyanın mədəni sərvətlərlə bağlı bənzərsiz sistem olması, fransız alimi F.Brodelin fikrinə görə sivilizasiyanın sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni-psixoloji yarım-sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi tam sistem olması, A.Kravçenkoya görə sivilizasiya nəticəsində sosial sistemlərin inteqrasiyaya uğraması, Ə.Məmmədovun tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı elmi nəticələri, P.Kopninə görə yaradıcı prosesdə insan idrakının rolu, Hegelin bilik və təfəkkürlə bağlı, insan və bəşəriyyətin həyat tərzini, elmi inkişafı ilə bağlı fikirləri tanınmış alim Cəmil Əhmədlinin insan amilinin sosial dünya olması haqqında dəyərli fikirləri, mənəvi istehsalda ictimai şüurla ictimai varlıq arasında əlaqənin vacib əhəmiyyəti barədə araşdırmaları, A.Maslovun insanın mədəniyyətlə bağlı həyat tərzinin mühüm dəyişikliklərə məruz qalması ilə bağlı mülahizələri, S.Anisimovun mədəniyyət nümunələrinin müxtəlif ictimai fəaliyyət sferalarında mühüm rol oynaması haqqında dəyərli fikirləri mövzu baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müasir cəmiyyətdə kütləvilik və elitarlıq. Fəlsəfi fikirdə elita ilə bağlı bioloji, psixoloji, psixoanalitik, sosial-psixoloji və texnokratik nəzəriyyələr vasitəsilə müvafiq elmi konsepsiyalar aydınlaşdırılmışdır. Alim-tədqiqatçılardan R.Uilyams, E.Bogardus bioloji nəzəriyyələri ilə Q.Gilbert, B.Skinner psixoloji nəzəriyyələri vasitəsilə Z.Freyd, E.Eriksen psixoanalitik nəzəriyyələri ilə, E.Fromm, Q.Lassuel sosial-psixoloji nəzəriyyələri ilə və C.Bernxem, C.Gelbreyt isə texnokratik nəzəriyyələri vasitəsilə elita haqqında öz elmi fikirlərini irəli sürmüşlər.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə elita və kütləyə bölünmə zərurəti ilə bağlı elitarizm konsepsiyası mövcuddur. Elitarizmlə bağlı ilkin ideyaların təşəkkülü qədim dövrlərə təsadüf edir. Bəzi mənbələrə görə elitarizm nəzəriyyəsi hətta Plutondan əvvəl Pifaqor tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin Platon bu nəzəriyyəni daha da təkmilləşdirmiş, ona yenilik gətirmişdir. Platonun “İdeal dövlət” nəzəriyyəsinə görə bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinə görə insanlar birlərindən fərqlənməlidirlər.

Şərqi fəlsəfəsi tarixindən məlum olmuşdur ki, ilkin elitar nəzəriyyələr 2500 il bundan əvvəl yaranmışdır. XX əsrdə isə elitar və kütləvi mədəniyyətlər arasındakı ziddiyyətlərin dərinləşməsi ənənəsi daha da güclənməyə başladı. Elitar mədəniyyətlə bağlı nəzəriyyənin mühüm müddəaları alman alimləri Artur Şopenhauer və Fridrix Nitsşenin, eyni zamanda ispan filosofu Xose Orteqa-i Qassetin araşdırmalarında əks edilmişdir. A.Şopenhauer özünün “Dünya iradə və təsəvvür kimi” əsərində estetik dəyərlərdən bəhs etmiş, estetik idrakın əhəmiyyətini ön plana çəkmişdir. F.Nitsşe “Musiqinin ruhundan faciənin doğulması”, “İnsani, həddən artıq insani – azad ağillər üçün kitab”, “Şən elm”, “Zərdüşt belə demişdir – Hamı və heç kəs üçün bir kitab”, “Vaqner məsələsi” əsərlərində cəmiyyətdə imtiyazlı vəziyyətə malik olan unikal insanın istedadının, qabiliyyətinin məhsulu olan mədəniyyət nümunələrinə malik “fövqəlinsan” ideyasını irəli sürmüşdür. F.Nitsşenin elmi baxışları müasir elitar nəzəriyyələrin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Xose Orteqa-i Qasset özünün “Kütlələrin üsyanı”, “İncəsənətin dehumanizasiyası” əsərlərində mədəniyyəti elitar və kütləvi mədəniyyətlər olmaqla iki hissəyə bölmüşdü. Alimin fikrinə görə kütlənin fəaliyyətində məntiq yoxdur və buna görə də kütlə tərəfindən yaradılan mədəniyyət bəsitdir. Qassetə görə Qərb mədəniyyəti böhran iərisindədir ki, bunun da səbəbi kütlələrin üsyanındadır. Kütlə özünü istedadsızlığın, adiliyin daşıyıcısı kimi hiss edir (7, s. 51).

İtalyan sosioloqu, iqtisadçısı, mühəndisi Vilfredo Pareto və italyan politoloq alimi Hayetano Moska öz elmi əsərlərində elitar cəmiyyət konsepsiyasının müstəqil formada

formalaşmasından bəhs etmişlər və bir-birlərindən xəbərsiz olaraq bu sahədə dəyərli töhfələrini vermişlər. Onlar seçilən təbəqənin elitaya daxil edilməsi üçün sosial mühiti, yaradıcılıq sahəsindəki üstünlükləri, dini, mənəvi, əxlaqi və estetik baxışların olmasını vacib sayırdılar. Kütləvi mədəniyyətdə isə belə keyfiyyətlərə rast gəlinmədiyini qeyd edirdilər.

Mənbələrdən məlum olmuşdur ki, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə müxtəlif fəlsəfi cərəyanlar da elita haqqında fərqli nəticələrə gəlmişlər. Volyuntarizmin nümayəndələri insan psixologiyasında iradəni əsas amil hesab edir, tarixi prosesləri yalnız insan iradəsinin məhsulu kimi qiymətləndirirdilər. Fatalistlər isə dünyada fəvqəltəbii qüvvənin olduğunu, məhz bu qüvvə vasitəsilə tarixi proseslərin ardıcılığı, gedişini, müəyyən edildiyini, bunun da elita vasitəsilə reallaşdırıldığını iddia edirdilər. Kütləvi cəmiyyət isə konforist xüsusiyyətə malikdir. Fransız alimi L. Boden qeyd edirdi ki, konforizm kütləvi cəmiyyətin yaratdığı mədəniyyətdə də əks olunmuşdur. Bu baxımdan konforist davranış modeli hər bir fərd kütlənin ayrılmaz bir parçasına çevrilməklə kütlə ilə harmoniya yaradır, sanki kütləyə baş əyir.

Tanınmış italyan filosofu Nikkolo Makiavelliyə görə cəmiyyət daxilində insanlar idarə edən elita və idarə olunan kütlə olaraq iki yerə bölünür. Elit təbəqə aydın şəkildə öz məqsədini seçir. Makiavelliyə görə kütlələr qısamüddətli arzuları ilə irrasional davranışa meyillənirlər. Buna görə də kütlənin eqoizmi öz azadlıqları ilə uyğunlaşdıqlarından onlar başqaları tərəfindən idarə edilməlidirlər. Ancaq elit təbəqənin eqoizmi isə ağıla əsaslanır, fəal olduğundan xudbin və özündənrazi insanlar kimi formalaşırlar.

Amerikalı sosioloq-alim Çarlz Rayt Millsə görə elit sinif siyasi gücə malikdir və bu sinifə siyasətçilər, siyasi rəhbərlər və hərbi liderlər daxildir. Elit sinif hakim sinifdən fərqlidir. Hakim sinif birbaşa zənginlik və yaxud təhsildən dövlət siyasətinə qədərki geniş spektri əhatə edir.

Məşhur fransız tarixçi-alimi Meksis de Tekvidlin “Amerikada demokratiya” adlı dörd cildlik əsərində müasir cəmiyyətin irsi prinsiplər və ənənəvi bağlılıq münasibətləri tərəfindən deyil, həyatın hər sahəsini əhatə edən materialist və ictimai bərabərlik tərəfindən idarə edildiyini göstərir.

Alman alimi Osvald Şpenqler, ingilis tənqidçisi Tomas Eliot, rus kulturoloqu P. Sorokin və digər tədqiqatçılar öz əsərlərində elitə və kütləvi mədəniyyətlərə müasirlik nöqtəyi-nəzərindən yanaşmışlar. Müasir dövrdə də elitə və kütləvi mədəniyyətlərin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, bəşər cəmiyyətinin inkişafının təsiri aspektlərinin barədə araşdırmalar aparılmışdır. Beləliklə, apardığımız araşdırmalardan məlum olmuşdur ki:

- elita, elitəlik, elitə və kütləvi mədəniyyətlərlə bağlı fəlsəfi fikir tarixində fərqli və ziddiyyətli mövqelər mövcuddur;
- elitə və kütləvi mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi cəmiyyətdə öz müsbət təsirini göstərir;
- ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə elitə mədəniyyətin kütləvi mədəniyyətin inkişafına təkanverici təsiri özünü göstərmişdir;
- inkişafın ayrı-ayrı sahələri üzrə elitənin əldə etdiyi yeniliklər, digər sahələrlə yanaşı, mədəniyyətdə də inkişafetdirici qüvvəsini sübut etmişdir;
- hüquqi, siyasi, iqtisadi, dini, elmi və digər sahələr üzrə elitənin mədəniyyətin inkişafında mühüm rolu olduğu kimi, mədəni elitənin də digər sahələrin inkişafında əhəmiyyəti bütün tarixi dövrlərdə özünü göstərmişdir.

Elitə və kütləvi mədəniyyətlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Hazırda kütləvi xarakterə malik milli mədəni nümunələr digər mədəniyyətlər tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalaraq, milli xarakterə malik olan nümunələr özünəməxsusluğunu itirir. Nəticədə milli mədəniyyətin unudulması kimi problemlər yaranır.

Elitə və kütləvi mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqə prosesində müasir innovasiyalardan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. İnformasiya mübadiləsi və qarşılıqlı təsir ictimai-mədəni

prosesləri sürətləndirir. Bu zaman müxtəlif mədəni sahələrdə dialoq zamanı informasiya bolluğu və yaxud əksinə, informasiya qıtlığı mədəni innovasiyanın təşəkkülü üçün mənbə rolunu oynayır (14, s. 412).

Kütləvi mədəniyyət ilk mədəni dəyərlərin təşəkkülü ilə bilavasitə bağlıdır. Müqəddəs kitabların kütləvi auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş formalarını buna misal göstərmək olar. Avropada kitab çağının meydana gəlməsi sayəsində kütləvi mədəniyyət inkişaf etmiş, dini ədəbiyyatla bərabər macəra və dedektiv romanın yayılması nəticəsində müvafiq oxucu auditoriyası artmışdır.

Elitar mədəniyyət innovasiyaya dəyər vermək nöqtəyi-nəzərindən də kütləvi mədəniyyətdən məzmun etibarilə fərqlənir, mütərəqqi sosial hadisə kimi özünü göstərir. Qeyd edək ki, elitar təbəqə və onun bəxş etdiyi mədəniyyət nümunələri kütləvi mədəniyyətə nisbətən azlıq təşkil edir. Elitar şüurun kütləvi şüurdan fərqliliyi də özünü göstərir. Belə ki, elitar şüur:

- keçmişə nəzər salır, müasirliyi qoruyaraq gələcək inkişafa cəhd edir;
- gündəlik zehni fəaliyyətini zərurətini anlayır;
- daim yeni yaradıcılıq məkanı axtarışındadır;
- təbiətə, cəmiyyətə və insana yeni yanaşmalar axtarışındadır (9, s. 741).

Çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə milli mədəniyyətlər zənginliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bu baxımdan multikultural cəmiyyətlərdə milli məzmunlu kütləvi mədəniyyətin öz forma və məzmununu qoruması üçün daha münbit şərait mövcud olur. Ölkəmizdə də multikultural ənənələr hökm sürdüyündən etnik birliklərin həm elitar, həm də kütləvi mədəniyyət nümunələri öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır.

Kütləvi mədəniyyətin səciyyəvi xüsusiyyətləri Qustav Lebonun “Xalqların və kütlənin psixologiyası”, Ziqmund Freyding “Kütlə psixologiyası və insan “mən”inin analizi”, L.Veytolovksinin “Kollektiv psixologiyaya dair esselər”, “İctimai hərəkətlərin psixologiyası”, Qabriel Tardın “Xalq və izdiham” əsərlərində ətraflı şəkildə şərh edilmişdir.

Hazırda kütləvi mədəniyyət sosial-mədəni həyatın ayrılmaz hissəsi kimi təzahür edir. Kütləvi mədəniyyətin yaradıcılarının yaradıcılıq qabiliyyətləri və bacarıqlarının zəif olmasına görə onlar bəzən elitar mədəniyyətin yamsılanması qismində çıxış edirlər. Yaradıcılıqda məhdudluğa görə kütləvi informasiya vasitələrinə imkan yaratmaq, önəm vermək kütləvi mədəniyyət yaradıcılarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Elitar və kütləvi mədəniyyətlərdə insan əsas yaradıcı varlıq kimi. İstər elitar, istərsə də kütləvi mədəniyyətlərdə tarixi dövrdən asılı olmayaraq insan amili əsas rol oynamışdır. Xalqın tərkibində öz zehni inkişafı ilə fərqlənən insan amili əsas rol oynamışdır. Bu proseslər mühitində baş verən hadisələrdən asılı olaraq idraki proseslərdən də asılılığını göstərmişdir. Beləliklə, “... fikri baxımdan zəngin, yaxud “kasıb” idrakların mövcud olduğu qruplar, xalqlar, ölkələr müvafiq inkişafda olduqlarından, inkişaf fərqliliyi özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir (4, s. 3-4).

Ümumiyyətlə, mədəniyyətin inkişafı elitar mədəniyyətin inkişafı ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Məhz insan zəkasının inkişafı sayəsində bu proseslər mövcud olmuşdur. İnsan zəkası ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə mərhələlərlə maddi və mənəvi dəyərlərin yaradılmasını, qorunmasını, kütləviləşməsinə, gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin etmişdir (5, s. 9). Alim-tədqiqatçılara görə ümumi inkişafın, ictimai həyatda baş verən bütün dəyişikliklərin mərkəzində insan dayanır, hətta dünya qəhrəmanları insanlardır (6, s. 20).

Elitar və kütləvi mədəniyyətlərdə insan əsas yaradıcı varlıq kimi öz yaratdıqlarını mənəviləşdirir. Yəni, tarixi dövrlərdə maddi nemətlərin istehsalından sonra bu nümunələrə əsasən zəngin məlumatlar, biliklər əldə edilir. Bunun nəticəsində də adətlər, ənənələr, bayramlar, mərasimlər yaranır, sonrakı tarixi dövrdə mərhələlərlə gələcək nəsillərə ötürülür. Beləliklə, zaman-zaman maddiləşən yazılı qaynaqlar şəklində mövcud olan, qorunan mədəni

sərvətlər kimi bu irs öyrənilmiş və qədim mədəniyyətlərin dərk mənbəyi kimi mühüm amilə çevrilmişdir. Bu səbəbdən elitar və kütləvi mədəniyyətlərlə bağlı müxtəlif nəzəriyyə və baxışların araşdırılması, öyrənilməsi mümkün olmuşdur.

Mədəniyyətlə bağlı araşdırmalardan, fikir və mülahizələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mədəniyyət üçün məkan, mənbə cəmiyyətdir, yəni cəmiyyətsiz mədəniyyətin mövcudluğu mümkün deyil. Cəmiyyət yarandıqdan sonra mədəniyyət təşəkkül tapmağa başlamışdır ki, bu da sivilizasiyanın inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Öz növbəsində sivilizasiyanın inkişafında isə insan tərəfindən mənimsənilən bilik, bacarıq, vərdişlər, təcrübə, əxlaq, incəsənət, adətlər, qabiliyyətlər kompleksi əsas əhəmiyyət kəsb edir. Elitar və kütləvi mədəniyyətlər müxtəlif istiqamətli, səviyyəli yaradıcı insanların cəmiyyətə bəxş etdikləri ideyalar, yaradıcılıq istiqamətlərinin nəticələri, nümunələri vasitəsilə inkişaf yolunda olmuşdur (16, s. 25). Yaradıcı insan elitar və kütləvi mədəniyyətlərin yaradıcısı, inkişafına təkan verən, həmçinin sivil cəmiyyətin aparıcı qüvvələri hesab edilirlər. Bütün bu proseslər hər bir milli mədəniyyətin daxili məzmununu təşkil edir. Həmçinin yaradıcı insanlar – şəxsiyyətlər, yüksək bacarıq və qabiliyyətə malik olanlar, fitri istedadlar, elm və incəsənət xadimləri, digər seçilmişlər milli mədəniyyətin inkişafı zəminində həmin xalqın mədəniyyətinin kütləvi xarakter almasına səbəb olmaqla, eyni zamanda bəşər mədəniyyətində elitar fenomenlərə çevrilərək mədəniyyətin dünyə miqyasında kütləvililiyinə yardım etmiş olurlar.

Nəticə. Qeyd etmək lazımdır ki, elitar və kütləvi mədəniyyətlərdə “millilik” məfhumu barədə alim-tədqiqatçılarda rəy müxtəlifliyi mövcuddur. Hər bir milli mədəniyyətin yaranması, inkişafı və tərəqqisində həm mühit, həm də təkamül baxımından qarşılıqlı əlaqələrin məqsədyönlülüyü əhəmiyyət baxımından özünü göstərir. Elitar mədəniyyətdə məkan və şəraitin əhəmiyyəti böyükdür. Elitar incəsənətin formalaşdırılmasında mühit, şəraitlərlə yanaşı, fərdlərin yüksək yaradıcılıq bacarıqları getdikcə millilikdən bəşəriliyə çevrilir. Çünki, belə yaradıcıların “yaradıcılıq manevrləri” üçün daha geniş məkan, dünyəvi şərait tələb olunur.

Beləliklə, yaradıcı insan tərəfindən ərsəyə gətirilən mədəni sərvətlər ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə müxtəlif məzmununda və formalarda olmuş, sivilizasiyanın tərkib hissəsi kimi, mifoloji və dini hadisələrlə yanaşı, əksər hallarda real fəaliyyəti özündə əks etdirə bilmişdir.

Aparığımız araşdırmadan aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- elitarlıqda mövcudluq milli xarakterə əsaslanır. Bu prosesdə maddi və mənəvi dəyərlərə yaradıcı münasibətin təşəkkülü, coğrafi mövqe, mühit, şərait, tarixi dövr ifadə olunur;
- elitar mədəniyyətdə maddi və mənəvi yaradıcılığın məzmununu ehtiva edən milli təfəkkür mühüm amil hesab olunur;
- elita tərəfindən bəşər mədəniyyətinə təqdim olunan milli mədəniyyətdə milli xarakter özünü büruzə verir;
- elitar və kütləvi mədəniyyətlərdə ənənəviliklə tarixi varisliyin vəhdəti qarşılıqlı əlaqədə olur;
- elitar mədəniyyətin kütləvi mədəniyyətə çevrilməsində yaranan ziddiyyətlər getdikcə müvafiq tarixi dövr ərzində öz həllini tapır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva S.M. “Şəxsiyyət, mədəniyyət və sivilizasiya sistemində” mövzusunda fəlsəfi elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2006, 155 s.
2. Bayramov Ə.S. “Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual-psixoloji problemləri”. Bakı: Azərnaşr, 1981, 188 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-Çap, 2001, 287 s.
4. Əmirxanov S. “Muzeyşünaslıq”. Tədris-metodik vəsait. Bakı Biznes Universiteti, 2012, 112 s.

5. Əmirxanov S. “Muzeyşünaslıq”. Bakı: Mars-Print, 2001, 448 s.
6. Əmirxanov S. “Yuxarı sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsinin formalaşmasında incəsənət muzeylərindən istifadənin təsiri” mövzusunda pedaqogika elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1996, 169 s.
7. Əsədov A. “Siyasətin fəlsəfəsi: mahiyyətin gerçəkləşdirilməsinə yönələn insani iradə və onun tarixi taleyi üzərində düşüncələr (insan, cəmiyyət, hakimiyyət və siyasət spiritualist aristokratizm fəlsəfəsi kontekstində). // Fəlsəfi pentologiya: 5 cildə, V cild. // Yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş nəşri. Bakı: Təknur MMC, 2013, 464 s.
8. Hacıyev O. Orta əsrlər İslam Şərqində sosial-fəlsəfi ideyalar. “Dövlət və din” jurnalı, №1 (60), 2019, s. 32-36.
9. Hüseyinov İ. Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi. Dərslük, Bakı, “Mars-Print” NPF, 2012, 876 s.
10. Xacə Nəsirəddin Tusi. “Əxlaqi-Nasiri”. Bakı: Lider, 2005, 297 s.
11. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 279 s.
12. Məmmədov Z. Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 304 s.
13. Platon. “Dövlət”. Bakı: Təbib, 1000, 358 s.
14. Rzaquliyev P. Mədəniyyətdə ənənə və innovasiya münasibətləri. “Qloballaşma şəraitində kulturoloji innovasiyalar və sosial-mədəni inkişaf” mövzusunda beynəlxalq konfrans. Bakı: Təknur MMC, 2012.
15. Барт Р.Б. Избранные работы: семиотика: Поэтика: Пер. с. фр./сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К.Косикова. – М.: Прогресс, 1989, 616 с.
16. Геллнер Э. Прищестью национализма. Мифы нации и класса. М.: Прогресс, 1982, 389 с.

Мехсети Джафарова

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЭЛИТАРНЫХ И МАССОВЫХ КУЛЬТУР

Резюме

Поэтапная трансформация отдельных культур, созданных в различные исторические периоды и хранимых с передачей от поколения к поколению является естественным процессом. Этот процесс продолжается регулярно, несмотря на заведомо искусственные противоречия между народами. Таким образом, культура всегда увековечивается в контексте преемственности и современности, отражая уникальные материальные и духовные памятники и богатства народов, которым она принадлежит.

Цель – исследовать этапы развития элитных и массовых культур, сделать обобщения и получить результаты.

Методология – изучение научно-теоретических основ этапов развития элитарной и массовой культур, изучение форм, способов и средств применения.

Результат – этапы трансформации элитной культуры разных народов в разные культуры путем использования разных источников, последовательного анализа научной, моральной и практической основы проблемы.

Ключевые слова: элитарная культура, массовая культура, творческий человек, философия, культурология, социология, национальный характер